

КРИТИЧНІ ТОЧКИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

© І.В. Федулова, 2010

Анотація. В статті розглядаються методичні підходи щодо визначення типу кризи інноваційного розвитку підприємства шляхом відповідності його стану конкретній фазі життєвого циклу розвитку інноваційного потенціалу підприємства, що дозволить в подальшому розробити напрями його розвитку.

Ключові слова. Інноваційний розвиток, інноваційний потенціал, інноваційний клімат, життєвий цикл, критичні точки, криза.

Annotation. In the article methodical approaches are examined in relation to determination as a crisis of innovative development of enterprise by accordance of his state to the concrete phase of life cycle of development of innovative potential of enterprise which will allow in future to develop directions of his development.

Keywords. Innovative development, innovative potential, innovative climate, life cycle, critical points, crisis.

Постановка проблеми.

Стабільність організаційної системи та її стійкість полягають у безперервних змінах. Теорії, що розглядають кризу як явище, що орієнтоване на руйнування старого і розвиток нового, сприймають її позитивно. Тому в основу цих теорій закладена не боротьба з кризою, а реструктуризація системи щодо відповідності новим відносинам. Нами пропонується оцінити тип кризи інноваційного розвитку шляхом визначення належності підприємства до конкретної фази життєвого циклу розвитку інноваційного потенціалу підприємства, що дозволить в подальшому розробити напрями його розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

В існуючих підходах щодо визначень характеристик фаз життєвого циклу підприємства слабо розроблені показники діагностики окремої фази. У літературі переважно зустрічаються методики діагностики банкрутства підприємства [1; 2; 3]. Для визначення стадії, на якій знаходиться підприємство на кривій життєвого циклу, в літературі автори обмежуються якісними характеристиками, яким повинна відповідати організація на певній стадії розвитку. Найбільш часто використовується обсяг продаж і виробництва [4;5], темп зростання дивідендів [6], оборот і вартість активів [7], але жоден із зазначених показників не відображує комплексні зміни багатьох факторів виробництва в процесі його розвитку.

Постановка цілей.

Розробити методичні підходи щодо визначення типу кризи інноваційного розвитку підприємства шляхом відповідності його стану конкретній фазі життєвого циклу розвитку інноваційного потенціалу підприємства, що дозволить в подальшому розробити напрями його розвитку.

Виклад основного матеріалу.

Виходячи з того, що криза - це періодичні потрясіння і закономірність розвитку, можна стверджувати, що в закономірних і періодичних змінах є багато корисного, не дивлячись на те, що кризи дуже різноманітні. З цього витікає, що менеджери в процесі антикризового управління вирішують три взаємозв'язані задачі: розпізнавання «хвороби»; усунення причин, що перешкоджають оздоровленню виробництва; застосування у вирішуваних задачах нестандартних управлінських антикризових заходів.

Будь-якій соціально-економічній системі відповідає певна технологія управління. Від точної ідентифікації загроз, від правильного вибору вимірників їх прояву, тобто системи показників

(індикаторів) для діагностики, залежить ступінь адекватності оцінки інноваційного адаптаційного потенціалу підприємства і комплекс необхідних заходів щодо запобігання небезпеки, відповідної масштабу і характеру загроз. Аналіз зовнішніх факторів дозволяє визначити специфічну процедуру координації для здійснення взаємозв'язку інноваційного клімату і інноваційного потенціалу.

В табл. 1 подано ідентифікацію критичних точок інноваційного розвитку підприємств, що дозволить визначити слабкі місця на підприємстві, їх адаптаційні можливості і проблеми розвитку. Це дозволить спрямовувати зусилля підприємства на конкретних напрямках розвитку і визначити їх пріоритетність.

Таблиця 1

Ідентифікація критичних точок інноваційного розвитку підприємств

Структурні компоненти інноваційного потенціалу	Структурні компоненти інноваційного клімату			
	Інтереси і уподобання споживачів (НЕГ ₁)	Інтереси і проблеми ринків (НЕГ ₂)	Конкуренція і балансу конкурентних сил (НЕГ ₃)	Інтереси і проблеми розвитку науково-технічної бази (НЕГ ₂₅)
Рівень розвитку ресурсної компоненти інноваційного потенціалу (E ₁)	НЕГ ₁ /E ₁ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₁ /E ₁ > 1 – сильна нерівновага (криза можливості розширення ринку)	НЕГ ₂ /E ₁ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂ /E ₁ > 1 – сильна нерівновага (криза можливостей використання ресурсів)	НЕГ ₃ /E ₁ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₃ /E ₁ > 1 – сильна нерівновага (криза конкурентної стратегії на підприємстві)	НЕГ ₂₅ /E ₁ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂₅ /E ₁ > 1 – сильна нерівновага (криза інвестиційних можливостей інноваційного розвитку)
Рівень розвитку продуктової компоненти інноваційного потенціалу (E ₂)	НЕГ ₁ /E ₂ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₁ /E ₂ > 1 – сильна нерівновага (криза утримання ринкових позицій)	НЕГ ₂ /E ₂ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂ /E ₂ > 1 – сильна нерівновага (криза інвестиційних можливостей використання ресурсів)	НЕГ ₃ /E ₂ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₃ /E ₂ > 1 – сильна нерівновага (криза використання конкурентних переваг)	НЕГ ₂₅ /E ₂ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂₅ /E ₂ > 1 – сильна нерівновага (криза інвестиційних можливостей інноваційного розвитку)
Рівень розвитку техніко-технологічної компоненти інноваційного потенціалу (E ₃)	НЕГ ₁ /E ₃ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₁ /E ₃ > 1 – сильна нерівновага (криза низьких споживчих властивостей продукції)	НЕГ ₂ /E ₃ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂ /E ₃ > 1 – сильна нерівновага (криза технічного розвитку)	НЕГ ₃ /E ₃ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₃ /E ₃ > 1 – сильна нерівновага (криза мінімізації витрат на одиницю продукції)	НЕГ ₂₅ /E ₃ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂₅ /E ₃ > 1 – сильна нерівновага (криза можливостей інноваційного розвитку в даній сфері діяльності)
Рівень розвитку організаційно-управлінської компоненти інноваційного потенціалу (E ₄)	НЕГ ₁ /E ₄ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₁ /E ₄ > 1 – сильна нерівновага (криза маркетингової діяльності на підприємстві)	НЕГ ₂ /E ₄ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂ /E ₄ > 1 – сильна нерівновага (криза менеджменту організації)	НЕГ ₃ /E ₄ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₃ /E ₄ > 1 – сильна нерівновага (криза конкурентної стратегії на підприємстві)	НЕГ ₂₅ /E ₄ ≤ 1 – слабка і середня нерівновага НЕГ ₂₅ /E ₄ > 1 – сильна нерівновага (криза чутливості до інноваційних перетворень,

				системи управління інноваційним розвитком)
--	--	--	--	--

Теорія життєвого циклу дозволяє виділити складові організації, які сприяють змінам і формують схильність до адаптації. Динамізм організації призводить до структурних змін всередині організації: ускладнення системи інформації, зростання кількості ієрархічних рівнів, подорожчання процедур контролю, збільшення центрів прийняття рішень. В цьому випадку організація розвиває фактори свого нестабільного стану, які проявляються у зростанні організаційних витрат на утримання систем інформації, контролю, структури управління і в посилюванні процедур прийняття рішень (збільшення кількості формальних правил і, відповідно, уповільнення реакції на зміни зовнішнього середовища). Зміни зовнішнього середовища – це технологічні зміни, зміни кваліфікації робочої сили, еволюції переваг клієнтів, зміни умов конкуренції – в сукупності вони перетворюються в бар'єри організації, яка не може змінити свою внутрішню структуру і свої взаємовідносини із зовнішнім середовищем. В результаті цього організація наближується до межі свого існування і відроджується шляхом трансформації своїх структур, технології, заміни або поповнення кадрів, зміни своєї стратегії, тобто через інноваційну діяльність.

Важливим вважається не тільки визначення загальної кризи інноваційного розвитку підприємства, але й можливості виявлення точок біфуркації в структурі оцінки інноваційного потенціалу і інноваційного клімату. Для цього потрібно дослідити співвідношення негентропійного і ентропійного факторів за кожною компонентою оцінки інноваційного потенціалу і інноваційного клімату за формулою:

$$A_{ij} = \frac{HEG_j}{E_i},$$

де HEG_j – j-та структурна компонента системи оцінки інноваційного клімату; E_i – i-та структурна компонента системи оцінки інноваційного потенціалу.

Складові інноваційного потенціалу та інноваційного клімату виступають узагальненими складовими розвитку, які враховують протиріччя і напруженість у відносинах між ними. На нашу думку головна їх мета – це визначення не тільки позиції підприємства на ринку, але й інноваційної агресивності, тобто прагнення інноваційного розвитку внаслідок взаємодії ентропійних і негентропійних факторів. Проведене дослідження доводить правомірність введення такої характеристики в методику визначення типу кризи інноваційного розвитку, як інноваційний адаптаційний потенціал (A), як відношення інноваційного клімату, як негентропійного фактору (HEG), до інноваційного потенціалу, як ентропійного фактору (E).

Інноваційний адаптаційний потенціал дозволить визначити загальну ворожість зовнішнього середовища, яка спричиняє порушення рівноваги внутрішнього середовища і визначає його наміри щодо виходу із небажаного стану, тобто він визначає рівень розвитку інноваційного потенціалу, який використовує на свою користь ті можливості, які надає інноваційний клімат і запобігає його загрозам. Ця категорія може бути використана для визначення ступеня ворожості інноваційного клімату по відношенню до інноваційного потенціалу підприємства, яка виражається у прагненні знизити міжсистемний обмін в економічному розвитку, здійснити економічний вплив для вирішення практичних питань щодо вибору напрямів інноваційного розвитку підприємства, тобто це агресивність зовнішнього середовища до проблем інноваційного розвитку підприємства.

В результаті утворюється матриця співвідношень окремих складових інноваційного клімату (HEG_j) і інноваційного потенціалу (E_i) (табл. 2).

Таблиця 2

Формування інноваційного адаптаційного потенціалу підприємства

Інноваційний клімат (HEG)	Інноваційний потенціал (E)			
	0-0,24 (для розрахунку використовується граничне значення 0,24)	0,24-0,48 (для розрахунку використовується граничне значення 0,48)	0,48-0,7 (для розрахунку використовується граничне значення 0,7)	0,7-1 (для розрахунку використовується граничне значення 1)
0-0,24 (для	Значення = 1.	Значення = 0,5.	Значення = 0,343.	Значення = 0,24.

<p>розрахунку використовується граничне значення 0,24)</p>	<p>При низькому інноваційному потенціалі підприємства і низьких можливостях, що формує зовнішнє середовище зростання потенціалу призведе до розвитку підприємства за рахунок екстенсивних факторів виробництва; зміна зовнішнього середовища призведе до порушення рівноваги і включатиме заміни системи</p>	<p>Інноваційний потенціал нижче середнього, а можливості зовнішнього середовища обмежені і підприємство має два напрями розвитку: 1) при нарощуванні потенціалу екстенсивний шлях розвитку; 2) за умов покращання стану зовнішнього середовища здійснюється перехід у стан сильної нерівноваги і подальше нарощування потенціалу на більш високому рівні зі зміною структури функціонування</p>	<p>Інноваційний потенціал вище середнього, а можливості зовнішнього середовища обмежені і підприємство має два напрями розвитку: 1) при нарощуванні потенціалу екстенсивний шлях розвитку; 2) за умов покращання стану зовнішнього середовища здійснюється перехід у стан слабкої і середньої нерівноваги, який передбачає інноваційний розвиток системи</p>	<p>Інноваційний потенціал високий, а можливості зовнішнього середовища обмежені і підприємство має два напрями розвитку: 1) вичерпання можливостей потенціалу за існуючими напрямками розвитку; 2) за умов покращання стану зовнішнього середовища здійснюється перехід у стан слабкої і середньої нерівноваги і інноваційний розвиток системи</p>
<p>0,24-0,48 (для розрахунку використовується граничне значення 0,48)</p>	<p>Значення = 2. При низькому інноваційному потенціалі підприємства і стану розвитку зовнішнього середовища нижче середнього розвиток підприємства за напрямом нарощування потенціалу і підвищення його адаптаційних можливостей</p>	<p>Значення = 1. При рівні інноваційного потенціалу підприємства нижче середнього і за умов такого ж стану можливостей, що надає зовнішнє середовище здійснюється зростання потенціалу, що призведе до розвитку підприємства за рахунок існуючих напрямів розвитку</p>	<p>Значення = 0,686. Інноваційний потенціал вище середнього, а можливості зовнішнього середовища нижче середнього рівня і підприємство має два напрями розвитку: 1) при нарощуванні потенціалу екстенсивний шлях розвитку; 2) за умов покращання стану зовнішнього середовища здійснюється перехід у стан сильної нерівноваги і подальше зростання</p>	<p>Значення = 0,48. Інноваційний потенціал високий, а можливості зовнішнього середовища нижче середнього рівня і підприємство має два напрями розвитку: 1) вичерпання можливостей потенціалу за існуючими напрямками розвитку; 2) за умов покращання стану зовнішнього середовища здійснюється перехід у стан слабкої і середньої</p>

			потенціалу на більш високому рівні із зміною структури функціонування	нерівновазі і інноваційний розвиток системи
0,48-0,7 (для розрахунку використовується граничне значення 0,7)	Значення = 2,917. Розпад системи і побудова нової функціональної структури на новому рівні розвитку підприємства і за новими цілями розвитку	Значення = 1,458. Розпад системи і побудова нової функціональної структури на новому рівні розвитку підприємства і за новими цілями розвитку	Значення = 1. При рівні інноваційного потенціалу підприємства вище середнього і за умов такого ж стану можливостей, що надає зовнішнє середовище, покращання потенціалу призведе до розвитку підприємства за рахунок існуючих напрямів розвитку	Значення = 0,7. Інноваційний потенціал високий, а можливості зовнішнього середовища вище середнього рівня і підприємство має два напрями розвитку: 1) вичерпання можливостей потенціалу за існуючими напрямами розвитку; 2) за умов покращання стану зовнішнього середовища здійснюється перехід у стан сильної нерівновазі із зміною структури функціонування
0,7-1 (для розрахунку використовується граничне значення 1)	Значення = 4,167. Розпад системи і побудова нової функціональної структури на новому рівні розвитку підприємства і за новими цілями розвитку	Значення = 2,083. Розпад системи і побудова нової функціональної структури на новому рівні розвитку підприємства і за новими цілями розвитку	Значення = 1,429. Розпад системи і побудова нової функціональної структури на новому рівні розвитку підприємства і за новими цілями розвитку	Значення = 1. При високому рівні інноваційного потенціалу підприємства і за умов такого ж стану можливостей, що надає зовнішнє середовище, розвиток підприємства здійснюється в напрямку вичерпання можливостей внутрішнього потенціалу і зовнішнього середовища за існуючими напрямами

				розвитку
--	--	--	--	----------

Якщо більшість співвідношень HEG_j/E_1 – знаходяться в стадії сильної нерівноваги ($HEG_j/E_1 > 1$), тобто ресурсна компонента інноваційного потенціалу слабо розвинута і на неї негативно впливає зовнішнє середовище, то це свідчить про вичерпання можливостей першої фази еволюційної синергетичної моделі інноваційного розвитку. Потрібно переглянути всі співвідношення $HEG_j/E_1 > 1$, розробити систему заходів щодо покращення ресурсної компоненти, якщо це можливо, врахувати всі можливі наслідки впливу інноваційного клімату. При цьому потрібно визначити, яка компонента в структурі HEG_{zar}/E_1 переважає. Серед них окремо виділимо такі, які найбільш впливають на ресурсну компоненту інноваційного потенціалу. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_{21}/E_1 говорить про те, що потрібно вивчити і використати можливості розвитку ресурсної складової в напрямку економії сировини і найкращого її використання на підприємстві. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_{22}/E_1 говорить про те, що потрібно вивчити і використати можливості розвитку ресурсної складової в напрямку забезпечення підприємству оптимальної ефективності (прибутковості) і забезпечення фінансових ресурсів і найкращого їх використання для забезпечення оборотними коштами підприємства. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_{23}/E_1 говорить про те, що потрібно вивчити і використати можливості розвитку ресурсної складової в напрямку економії витрат праці, підвищення її рівня і найкращого використання на підприємстві. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_{24}/E_1 говорить про те, що потрібно вивчити і використати можливості розвитку ресурсної складової в напрямку покращення системи збуту продукції. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_3/E_1 говорить про те, що потрібно вивчити і використати можливості розвитку ресурсної складової у відповідності із розвитком конкурентного середовища, тобто є можливості підвищення ефективності використання ресурсів яке допоможе підприємству отримати додаткових конкурентних переваг. Якщо можливості підприємства в цьому напрямку вичерпані, то потрібно перейти до наступної другої фази інноваційного розвитку. Інноваційне спрямування повинно відображувати можливості підприємства щодо зниження собівартості і розширення ринкових сегментів.

Якщо більшість співвідношень HEG_j/E_2 – знаходяться в стадії сильної нерівноваги ($HEG_j/E_2 > 1$), тобто продуктова компонента інноваційного потенціалу слабо розвинута і на неї негативно впливає зовнішнє середовище, то це свідчить про вичерпання можливостей другої фази еволюційної синергетичної моделі інноваційного розвитку. Потрібно переглянути всі співвідношення $HEG_j/E_2 > 1$, розробити систему заходів щодо покращення продуктової компоненти, якщо це можливо, врахувати всі можливі наслідки впливу інноваційного клімату. При цьому потрібно визначити, яка компонента в структурі HEG_{zar}/E_2 переважає. Серед них окремо виділимо такі, які найбільш впливають на продуктову компоненту інноваційного потенціалу. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_1/E_2 говорить про те, що потрібно вивчити і скористатись можливостями розвитку продуктової складової в напрямку розширення продуктової лінійки підприємства, збільшення кількості модифікованих продуктів, імітацій, нових видів інноваційної продукції у відповідності із інтересами і уподобаннями споживачів. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_2/E_2 говорить про те, що потрібно поставити можливості розвитку продуктової складової у відповідності із розвитком ринку сировини. Цей індикатор також доцільно роздивитись по окремих складових інтересів і проблем розвитку окремих видів ринків. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_3/E_2 говорить про те, що потрібно вивчити і скористатись можливостями розвитку продуктової складової в напрямку використання тих можливостей, що надаються розвитком конкурентного середовища. Якщо можливості підприємства в цьому напрямку вичерпані, то потрібно перейти до наступного третьої фази інноваційного розвитку. Інноваційне спрямування повинно відображувати можливості підприємства щодо впровадження у виробництво і виведення на ринок нових видів інноваційної продукції.

Якщо більшість співвідношень HEG_j/E_3 – знаходяться в стадії сильної нерівноваги ($HEG_j/E_3 > 1$), тобто техніко-технологічна компонента інноваційного потенціалу слабо розвинута і на неї негативно впливає зовнішнє середовище, то це свідчить про вичерпання можливостей третьої фази еволюційної синергетичної моделі інноваційного розвитку. Потрібно переглянути всі співвідношення $HEG_j/E_3 > 1$, розробити систему заходів щодо покращення техніко-технологічної компоненти, якщо це можливо, врахувати всі можливі наслідки впливу інноваційного клімату. При цьому потрібно визначити, яка компонента в структурі HEG_{zar}/E_3 переважає. Серед них окремо

виділимо такі, які найбільш впливають на техніко-технологічну компоненту інноваційного потенціалу. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_{25}/E_3 говорить про те, що потрібно вивчити і скористатись можливостями розвитку ринку технологій і науково-технічної інформації. Якщо можливості підприємства в цьому напрямку вичерпані, то потрібно перейти до наступної четвертої фази інноваційного розвитку. Інноваційне спрямування повинно відображати можливості підприємства щодо забезпечення простого і розширеного відтворення основних засобів і удосконалення сучасних технологічних процесів.

Якщо більшість співвідношень HEG_j/E_4 – знаходяться в стадії сильної нерівноваги ($HEG_j/E_4 > 1$), тобто організаційно-управлінська компонента інноваційного потенціалу слабо розвинута і на неї негативно впливає зовнішнє середовище, то це свідчить про вичерпання можливостей четвертої фази еволюційної синергетичної моделі інноваційного розвитку. Потрібно переглянути всі співвідношення $HEG_j/E_4 > 1$, розробити систему заходів щодо покращення організаційно-управлінської компоненти, якщо це можливо, врахувати всі можливі наслідки впливу інноваційного клімату. При цьому потрібно визначити, яка компонента в структурі $HEG_{зар}/E_4$ переважає. Серед них окремо виділимо такі, які найбільш впливають на техніко-технологічну компоненту інноваційного потенціалу. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_1/E_4 говорить про те, що потрібно скорегувати дії управлінського персоналу на забезпечення мотивації щодо підвищення рівня ефективності (продуктивності праці) для забезпечення конкурентних переваг в напрямку розширення ринку і задоволення потреб споживачів. Найбільша питома вага і найбільше значення HEG_3/E_4 говорить про те, що потрібно скорегувати дії управлінського персоналу на забезпечення мотивації щодо підвищення рівня конкурентоспроможності підприємства в напрямку створення нових або удосконалення існуючих конкурентних переваг. Інноваційне спрямування повинно відображати можливості підприємства щодо забезпечення ефективного менеджменту в частині удосконалення структури управління, мотивації працівників забезпечення участі в ефективній інноваційній діяльності, створення творчого клімату.

Висновки.

Оскільки прояв і дія загроз — не одномоментний акт, а складний динамічний процес, причому процес детермінований, тобто з достатньо жорсткою тимчасовою структурою причинно-наслідкових зв'язків подій, що відбуваються у виробництві, то і оцінка інноваційного адаптаційного потенціалу повинна здійснюватися в динаміці зміни потенціалу цього виробництва на деякому часовому інтервалі, який повинен визначатися виходячи із уявлень про достовірність інформації, використовуваної як база прогнозування (технічно і економічно обґрунтованих нормативів, норм тощо).

Перспективи подальших досліджень.

За допомогою визначених критичних точок можливо прогнозувати майбутні сценарії інноваційного розвитку підприємства і обирати оптимальний напрям інноваційної діяльності, який утілюється у відповідну інноваційну стратегію. Оскільки визначення напрямів розвитку інноваційної діяльності підприємств на кожній фазі моделі інноваційного розвитку має свої особливості, то наступні розробки спрямовані на обґрунтування цих напрямів на окремих фазах.

Література

1. Антикризисное управление : [учебник] / Под ред. Э. М. Короткова. – М. : ИНФРА – М, 2001. – 432 с.
2. Быков А. А. Антикризисный менеджмент : [учеб. пособие] / А. А. Быков, Т. Н. Беляцкая. – Мн. : Изд. центр БГУ, 2003. – 256 с.
3. Жарковская Е. П. Антикризисное управление : [учеб. пособие] / Е. П. Жарковская, Б. Е. Бродский, И. Б. Бродский – М. : Омега-Л, 2008. – 448 с.
4. Miller D., Friessen P.H. A longitudinal study of the corporate life cycle. Management Science 30 (10). – 1984. – p.1161-1183.
5. Колас Б. Управление финансовой деятельностью предприятий. Проблемы, концепции и методы : [учеб. пособие] / Б. Колас; под ред. А. В. Соколова; пер. с франц. – М. : Финансы и статистика, ЮНИТИ, 1997. – 576 с.
6. Бригхем Е. Ф. Основы финансового менеджменту : [підручник] / Е. Ф. Бригхем. – К. : Молодь, 1997. – 323 с.
7. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента : [учеб. пособие] : [в 2-х т.]. Т.1 / И. А. Бланк. – К. : Ника-Центр, 2001. – 448 с.